

ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДУ СОЦРЕАЛІЗМУ В ПЕРІОД «ВІДЛИГИ»

У статті розглядається процес формування українського літературного шістдесятництва крізь призму літературно-мистецької політики радянського уряду та змін ідеологічного обґрунтування цієї політики відповідно до змін партійного керівництва.

Ключові слова: історична трансформація, метод соціалістичного реалізму, період «відлиги», шістдесятництво, літературно-мистецька політика, радянський уряд

В статье рассматривается процесс формирования украинского литературного шестидесятиничества сквозь призму политики советского правительства в области литературы и искусства и измененный идеологического обоснования этой политики в соответствии со сменой партийного руководства.

Ключевые слова: историческая трансформация, метод социалистического реализма, период «оттепели», шестидесятиничество, политика в области литературы и искусства, советское правительство

The article deals with the process of formation of Ukrainian literary trend 'shestydesyatnytstvo' in the light of the Soviet government policy in the sphere of literature and art as well as the changes of the ideological grounding of this policy due to the changes in the party leadership.

Key words: historical transformation, a method of socialist realism, the period of «thawing weather», shestydesyatnytstvo, a policy in the field of the literature and arts, the Soviet government.

Шлях до європейської та світової інтеграції, обраний Україною, зумовлює необхідність інтенсивних змін у політичному, економічному, соціальному житті нашої держави та культурній галузі зокрема. Важливу роль у цьому процесі відіграє всебічне осмислення, адекватна інтерпретація та розуміння моделі тоталітарної держави і культури, що склалася у минулому столітті.

Пропагування вищим партійним керівництвом протягом багатьох десятиліть соцреалізму як єдино можливого методу художньої творчості на теренах Радянського Союзу спричинило досить суперечливі процеси в культурній сфері України, впливаючи на її розвиток й дотепер.

На нашу думку, для визначення шляхів подальшого розвою української культури загалом, і літератури зокрема, непересічне значення має ґрунтовне, всебічне дослідження складного й суперечливого явища, що виникло в умовах існування тоталітарного режиму – руху літературного шістдесятництва. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність визначення тих чинників, які активізували процес формування літературного шістдесятництва на території України в період хрущовської відлиги.

Робочою гіпотезою нашого дослідження є припущення, що метод соцреалізму зазнавав історичної трансформації, узгоджуючись із відповідними політичними завданнями влади, а модифікація цього методу в роки відлиги була одним з найвагоміших чинників формування руху українського літературного шістдесятництва.

Авторка прагне довести, що породження й активне насадження партійним керівництвом методу соцреалізму на теренах української літератури слугувало засобом впливу на світогляд якомога ширшого кола трудящих, способом обмеження свободи творчості митців у тоталітарному суспільстві та спрямування її у вигідне для влади русло. На нашу думку, і Й. Сталін, і М. Хрущов використовували метод соцреалізму для збереження й удосконалення політичної системи, але кожен використовував свої засоби, характерні для нових політичних умов, задля досягнення цієї мети. У Сталіна вони мали жорсткий характер, що обумовлювалося жорстким способом управління країною. У Хрущова – більш м'який, що пояснюється тим, що сила «відлиги», а відповідно, і власні владні позиції, вибудовувались на запереченні сталінізму, а значить і його методів

регулювання розвитку літературного процесу. Доведення цієї гіпотези й постає **метою** нашого дослідження.

Хронологічні межі статті – період хрущовської «відлиги» – мотивуються високою активністю в цей час української літературної інтелігенції внаслідок відносної лібералізації культурного життя й специфічною поведінкою щодо неї влади.

Аналіз наявної наукової літератури, присвяченої висвітленню аспектів виникнення й розвитку шістдесятництва на теренах України, його місця в контексті історії України ХХ століття, засвідчує поступове зростання інтересу дослідників до означеного руху.

Значущими у цьому відношенні є праці українських істориків – Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана та ін., в яких аналізується епоха тоталітарних відносин та внутрішня динаміка їх розвитку.

Одним із перших вітчизняних досліджень, присвячених руху українського шістдесятництва, є праця Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)», в якій на основі аналізу архівних джерел, періодичних видань, матеріалів самвидаву проаналізовано національно-визвольні змагання української інтелігенції 1960-х – першої половини 1980-х років та механізми протидії влади українському рухові [1].

Вагоме значення для вітчизняної науки має праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960-80-х рр.», у центрі уваги якої – протистояння української інтелігенції тоталітарному режимові. Автор розкриває витоки та наслідки дисидентського руху на території України в 1960-ті роки, дає характеристику українському самвидаву та програмним документам опозиційних груп, приділяє увагу національному, територіальному та соціальному складу дисидентства, висвітлює механізми репресій проти інакодумців [2].

На особливу увагу заслуговує дослідження А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», в якому розкривається зміст та етапи розвитку національно-визвольного руху української інтелігенції у післясталінський період, особливості національного, культурницького, правозахисного й робітничого рухів в Україні середини 1950-х – початку 1990-х років [3].

Значний науковий інтерес становлять праці зарубіжних дослідників – німецького історика й мистецтвознавця В. Еггелінга «Політика і культура при Хрущові і Брежнєві. 1953-1970 рр.» [4], історика С. Білокона «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.», в яких розкриваються культурно-політичні умови, тенденції розвитку літературно-мистецької політики, пропагованої радянським керівництвом, та наслідки втілення цієї політики у творчості радянських художників першої половини ХХ століття [5].

Наголошуючи на ґрунтовності проведених авторами досліджень, водночас слід зауважити, що ці роботи хибують численними лакунами щодо повноти вміщеного матеріалу. Увага авторів зосереджується на особливостях розвитку літературно-мистецької політики в межах колишньої Російської радянської соціалістичної республіки, лише побіжно торкаючись окремих питань упровадження й реалізації цієї політики на теренах України.

Позитивно оцінюючи праці згаданих науковців, слід зауважити, що здебільшого вони висвітлюють проблеми політичного дисидентства, менше – релігійного інакодумства, і ще менше – історико-культурних аспектів явищ тодішнього літературного простору. Якщо ж до цього додати, що на сьогодні в Україні відсутня комплексна фундаментальна праця з означеної проблеми, то дослідження процесу формування українського літературного шістдесятництва крізь призму літературно-мистецької політики радянського уряду, з урахуванням змін ідеологічного обґрунтування цієї політики відповідно до змін партійного керівництва набуває особливої актуальності.

Задля досягнення нашої мети, вважаємо за необхідне з'ясувати витоки методу соцреалізму. На думку багатьох науковців, за основу нового художнього методу вищим партійним керівництвом на чолі з Й.В. Сталіним було взято статтю В.І. Леніна «Партійна організація і партійна література», в якій, характеризуючи нову, соціалістичну літературу, він писав: «Це буде вільна література, оскільки не користь і не кар'єра, а ідея соціалізму і співчуття трудящим буде залучати нові й нові сили в її ряди... така література буде відкрито пов'язана зі справою робітничого класу, з ідеями марксизму. література повинна стати партійною... Соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип партійної літератури, розвивати цей принцип і провести його в життя в найбільш повній і цілісній формі» (тут і далі переклад авторки. – О.М.) [6].

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що в поняття «соціалістичний реалізм» В.І. Ленін вкладає класовий, партійний характер, а це означає, що в ідеальному варіанті може бути утверджена провідна думка тільки одного класу й однієї партії. З позиції знання історичного процесу сьогодення є підстави стверджувати, що думка однієї партії на всі сто відсотків не могла відповідати інтересам інших класів і соціальних груп. Це – з одного боку. А з іншого, – сама думка партії могла не збігатись ні з думкою класу, який вона представляє, ні з думкою решти соціальних груп. Більше того, як з'ясується значно пізніше і буде відзначено істориками, при тоталітаризмі класові підходи підміняються інтерпретацією їх вождями. Отже, якщо оцінювати ситуацію з цих позицій, то соціалістичний реалізм був покликаний забезпечити перебування при владі того чи іншого вождя, що повною мірою задовольняло діючу владу.

Звичайно, такі висновки не могли безпосередньо, прямо простежуватись у методології становлення цього методу. Вони подавалися значно завуальованіше і пояснювались необхідністю захисту найпрогресивнішого класу – робітництва. Намагаючись підвести під цю методологію конкретні реалії, партійне керівництво Радянського Союзу вживає ряд заходів. По-перше, ще 1932 року згідно з постановою ЦК ВКП (б) від 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій» було ліквідовано будь-які літературні угруповання, що створювалися за мистецькими вподобаннями, а митців, які підтримували політику радянської влади й прагнули брати участь у соціалістичному будівництві, було об'єднано в єдину Спілку радянських письменників, контрольовану партією.

Звісно, існування єдиної письменницької організації значно полегшувало здійснення політики партії в галузі художньої літератури і означало превалювання партійно-урядового диктату, більшовицької ідеології над художністю. Нашу думку підтверджують матеріали інтерв'ю Фелікса Чуєва з Лазарем Кагановичем, який, перебуваючи «на заслуженій пенсії», у розмові з московським літератором розставив крапки над «і»: «– Ваша Спілка письменників була створена в 1934 році. – З ініціативи Горького... – Не з ініціативи Горького, а з ініціативи ЦК» [7].

Наступним кроком стало проведення в Москві (лютий 1934 р.) Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників, під час якого соціалістичний реалізм було проголошено як єдиний метод радянської літератури. Хоча режим і посилався на творчість Максима Горького і нарік його батьком соцреалізму, та засади цього, нав'язаного партією, методу сформулював на письменницькому з'їзді за дорученням Й. Сталіна секретар ЦК КПРС Андрій Жданов. У його зверненні до делегатів з'їзду звертає на себе увагу речення, проголошена й одностайно підтримана всіма представниками цього з'їзду: «Наша зброя – слово. Ми прагнемо створювати мистецтво, яке б виховувало будівників соціалізму» [8].

Враховуючи настанови вищого партійного керівництва, голова Спілки письменників СРСР Максим Горький у своїй промові перед делегатами Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників зазначав: «При всьому розмаїтті національних та індивідуальних форм художньої творчості, вона повинна бути соціалістично-ленінською за змістом. Естетичною основою радянської літератури, її художнім прапором утверджується реалізм у його новій всесвітньо-історичній формі – соціалістичний реалізм» [9].

Згідно з ухвалою Першого з'їзду письменників СРСР, визначальною ознакою нового методу було задекларовано: «Соціалістичний реалізм вимагає від митця правдивого історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість й історична конкретність художнього зображення дійсності

мусять поєднуватися із завданням ідейної переробки і виховання трудящих у дусі соціалізму» [8].

Беручи до уваги настанови партійного керівництва, голови Спілки письменників, стає зрозумілим, що соцреалізм проголошувався єдиним методом художньої творчості радянських літераторів, *першочергове завдання* яких полягало у *вихованні будівників соціалізму* (виділення наше. – О.М.). І хоча в межах творів соцреалізму на словах передбачалося існування різних стилів і творчих манер, насправді ж, як стане відомо пізніше, ніякого плюралізму не допускалося.

З огляду на зазначене, можна визначити й основну відмінність цього методу від будь-яких інших художніх методів – він був спущений «зверху», «з центру», директивно, а не винайдений письменниками у процесі творчих шукань. Пропагування соцреалізму як єдино можливого методу художньої творчості на теренах СРСР засвідчують матеріали з'їздів Комуністичної партії, виступи партійних діячів на з'їздах письменницьких організацій тощо. Зокрема, О.П. Довженко підтверджує це записом у щоденнику від 18 вересня 1942 року: «Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніше, ніж будуть створені самі твори» [10].

Зрозуміло, що в умовах панування жорсткої політичної системи питання про вагання щодо прийняття запропонованого партією методу не могло виникати в принципі. Не могло б, якби не обставини, пов'язані з Великою Вітчизняною війною. Через бойові дії з України (переважно з її західних регіонів) на Захід емігрували близько 200 000 українців, серед яких понад 200 письменників. Опинившись в інших умовах життя, які, в першу чергу, вирізнялися відсутністю цілковитого контролю будь-якої сфери діяльності людини, письменники-емігранти зрозуміли, що, окрім єдино можливого у Радянському Союзі методу соцреалізму, в літературно-мистецькій творчості існує ряд інших методів, які дозволяють художньо і неупереджено відображати життя в усіх його проявах.

У 1945 р. вони заснували організацію Мистецький український рух (МУР) і провели перший з'їзд 21-22 грудня 1945 року. Виголошені на з'їзді доповіді Уласа Самчука «Велика література», Юрія Шереха «Стилі сучасної української літератури в еміграції» дали поштовх плідній дискусії, що має відлуння в літературознавчих працях і дотепер. Звертає на себе увагу те, що літературне життя в еміграції виявило життєвість ідеї соборності української літератури й українських земель.

Цю ж ідею, особливо після 1945 р., пропагувала й комуністична ідеологія – тільки з полярно інших позицій. Будучи добре обізнаними зі зразками радянської та західноєвропейської літературної творчості, літературна еміграція породила сумніви у єдиноправильності методу

соцреалізму. Це, звісно, не могло не викликати побоювання з боку радянського уряду, оскільки ця частина українського письменства могла привнести в українську літературу свіжу, незаангажовану думку. Намагаючись запобігти цим процесам, радянська влада на чолі зі Сталіним відновлює важливий фактор функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь. З огляду на це, той чи інший письменник, що дозволив собі висловити хоча б якісь сумніви щодо правильності панівного художнього методу, ставав ідейним ворогом, а його твори вважалися ідейно хибними і ворожими радянському народу, заборонялися до друку та ввезення їх із-за кордону.

Водночас перемога над фашизмом, яка означала й перемогу над тоталітаризмом як явищем у найбільш широкому його розумінні, а отже й перемогу демократичних засад над тоталітарними, змусила Сталіна стати на шлях лібералізації суспільства, але з таким розрахунком, щоб сутність політичної системи не змінилась.

У сфері літературної творчості це виявилось у спробі модернізації методу соцреалізму, що пролунала у виступі Г.М. Маленкова на ХІХ з'їзді партії: «Нам потрібні радянські Гоголі й Щедрини, які вогнем сатири випалювали б із життя все негативне, прогниле, все те, що віджило себе, те, що гальмує рух вперед» [11]. На нашу думку, це була спроба з боку влади на чолі зі Сталіним пристосуватися до умов, які диктував час.

Новий виток трансформації методу соцреалізму безпосередньо пов'язаний зі смертю Сталіна та підготовкою пересічного громадянина до розвінчання його культу. Назвемо його умовно «підготовчим етапом відлиги» (1953-1956 роки).

Зіткнувшись з новими реаліями життя, пов'язаними зі смертю Й. Сталіна і загрозою втратити контроль над художньою творчістю, ідеологи постали перед необхідністю внести певні зміни, оновити зміст поняття соцреалізму. Беззаперечним є факт, що в інтересах самозбереження тоталітарної системи мало відбутися реформування певних її структур, звільнення від надцентралізму, але в той же час не торкаючись її базових структур.

Першим кроком у реалізації цього етапу можна вважати проведення 15 грудня 1954 року Другого з'їзду письменників СРСР (через 20 років! після Першого з'їзду), у ході якого письменникам було дозволено висловити думку щодо «потреби створення такої атмосфери літературного життя, яка виключає «проробляння», але передбачає принципову і вдумливу критику», розглянути питання оновлення творчого клімату, «різноманітності художніх індивідуальностей, стилів і жанрів багатонаціональної радянської літератури», а також «зміцнення творчих зв'язків із зарубіжною прогресивною (виділення наше – О.М.) літературою» [12].

Тобто, вже після смерті Й.В. Сталіна, але ще до проголошення боротьби з його культом, в літературі та художній творчості простежується ще одна спроба трансформації методу соцреалізму, зміна курсу політики нової влади на чолі з М.С. Хрущовим у бік лібералізації задля отримання підтримки з боку інтелігенції в утвердженні власних позицій.

Так, у порівнянні з попереднім, прийнятим під час Першого з'їзду письменників, новий Статут Спілки письменників поставив перед літераторами такі вимоги: «соціалістичний реалізм вимагає від письменника правдивого відображення дійсності в її революційному розвитку» [13]. По-перше, було викреслено фактор «історичної конкретності», по-друге, зникла вказівка на виховну задачу, що, на нашу думку, пояснюється передусім не стільки розумінням владою необхідності внесення змін, скільки побоюванням щодо можливості неправильного трактування цих задач у нових суспільних умовах.

Отже, з одного боку, вже саме проведення з'їзду письменників і порушення на ньому «наболілих» питань засвідчувало процеси лібералізації, а з іншого – винесені питання сприяли узгодженню основного змісту соцреалізму з політикою партії. Це ще раз підтверджує нашу думку, що процеси лібералізації, що відбувалися в суспільстві, були чітко визначені певними, дозволеними владою межами. А рамки цих меж продовжували визначатися правлячою верхівкою.

Втім пробудження суспільної свідомості й суспільної думки, спричинені смертю Сталіна, мали певні наслідки й особливо зримо виявились у галузі літературної творчості, здатної, через свою специфічну природу, передбачати потреби суспільства в нових ідеях, відображати наболілі соціальні питання, говорити про будь-які нереалізовані можливості. Ідея необхідності об'єктивного, реалістичного аналізу всіх сфер суспільного життя, необхідності змін стала лейтмотивом дискусій, що розгорнулися в середовищі творчої інтелігенції. У центрі дискусій, які вже самі по собі були виявом зміни підходів, опинився ряд статей, опублікованих в 1953-1955 роках на сторінках «Нового мира»: «Об искренности в литературе» В. Померанцева, «О работе писателя» І. Еренбурга, «Дневник Мариэтты Шагинян» Ф. Абрамова, а також деякі твори, що побачили світ у той час: «Відлига» І. Еренбурга, «Пори року» В. Панової та ін. Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо статей І. Еренбурга та В. Померанцева, в яких автори виступали «за розширення меж художньої творчості; проти вузького розуміння «соціального замовлення» [14]. На думку І. Еренбурга, А. Чехов і Л. Толстой не отримували замовлень і писали лише за власним внутрішнім покликанням (мається на увазі індивідуальність письменника) [14]. На нашу думку, йшлося про недвозначний заклик цих письменників використати зміну влади, що

відбулася після смерті Сталіна, в інтересах літературної творчості.

Твір І. Еренбурга, наприклад, став навіть символом нової епохи в історії держави. Він прозвучав дисонансом по відношенню до тієї поширеної «літератури подвигів», в якій еталонний головний герой, наділений усіма найкращими якостями «нової людини», переповнений оптимізмом, обов'язково здобуває перемогу в боротьбі з пережитками минулого за світле майбутнє. У повісті чітко пролунала думка про те, що доля людей творчих, чесних є нелегкою, їх залишається все менше, а атмосфера, що склалася в суспільстві, є згубною для інтелігенції. Усе це й викривало істинну сутність соцреалізму.

З одного боку, таке вільнодумство не могло залишитися непоміченим з боку влади, оскільки воно засвідчувало необхідність перегляду адміністративно-командних основ політики партії в галузі літератури, зміни подальшого курсу розвитку літературної політики і могло мати непередбачувані наслідки, а з іншого – очевидно, ситуація була такою, що, у зв'язку зі змінами у всіх сферах життя, для правлячої партії постала дилема: або відмовитись від соцреалізму як методу творчої діяльності, але це, в свою чергу, послабило б позиції самої партії серед трудящих, або модернізувати сам метод. Осучаснити його, зробити таким, що ретельніше маскував би його внутрішню сутність, при цьому його зовнішній бік зробити витонченішим.

М.С. Хрущов обрав останнє. Тому відпочатку навіть найбільш заповзяті критики не ставили питання щодо ідеологічної порочності або шкідливості названих статей і художніх творів. Цю думку, наприклад, підтверджує реакція влади на появу твору І. Еренбурга, що спричинив багато галасу серед громадськості прагненням відкрито, реалістично поглянути на ті проблеми, що донедавна замовчувалися. З огляду на зазначене, слід зауважити, що правляча партія опинилась у досить делікатній ситуації. З одного боку, партія в умовах лібералізації, що була нею ж проголошена, не могла прийняти жорстке рішення проти вільнодумства, водночас, оскільки це стосувалося свята святих – методу соцреалізму, вищий ідеологічний орган партії не міг і промовчати. Тому з вуст секретаря Спілки радянських письменників О. Суркова і прозвучали нейтральні мотиви: «Досвідчений автор зазнав невдачі не тому, що він зосередив увагу на критиці прихованих явищ життя, а тому, що *всупереч об'єктивним законам методу* він став на хиткий ґрунт абстрактного «душевляштування» і протиставив закономірностям розвитку особистості суспільної людини авторські суб'єктивні уявлення про радянських людей як індивідуумів, особисте життя яких чітко відмежоване від їх суспільного життя й трудової діяльності» [12].

Подібні процеси протікали і на ґрунті української літератури. Це засвідчує поява друком творів М. Куліша, Ю. Яновського, З. Тулуб,

В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, що не вписувалися в контекст директованого напрямку. Так, наприклад, 1955 року була написана поезія В. Симоненка «Толока», що стала своєрідним гаслом шістдесятників. У своєму творі автор неприховано засудив радянську владу, наголосив на відсутності умов для народження генія у тоталітарній державі:

«Поезія безплідна, як толока,
Усе завмерло, мов пройшла чума,
Немає Брюсова, немає Блока,
Єсеніна і Бальмонта нема!
Бія керма – запроданці, кастрати
Дрижать від страху в немочі сліпій...
Коли б оту толоку розорати,
Шевченко міг би вирости на ній!» [15].

Ще одним символом доби стала поезія Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада», в якій прозвучало звинувачення, що зривало маску з тоталітарної системи та її вождів, попередження довірливим потенційним жертвам: «...здох тиран, але стоїть тюрма» [16].

На нашу думку, вже сам *факт появи й публікації* творів такого типу засвідчує позитивні зміни, що відбулися в літературно-мистецькій галузі після смерті Й. Сталіна.

Прихід до влади М.С. Хрущова повинен був викликати й відповідну трансформацію методу соцреалізму з метою його подальшого використання для утвердження власних позицій. Попереднє дослідження проблеми дозволяє виділити в цьому процесі 2 етапи.

I етап (1956-1959 рр.) – характеризується зовнішньо-показовим відходом від сталінських методів управління, критикою сталінізму, певною лібералізацією в галузі літературно-мистецької творчості. Тобто, на цьому етапі зміцнюється ідеологія «відлиги» і влада політиків, що її проголосили. На II етапі (1961-1964 рр.), коли позиції М.С. Хрущова остаточно зміцнились, змінюються й політичні наміри. Цей етап характеризується поступовим відходом від політики лібералізації до централізації влади, поверненням до сталінської методології управління, і, як результат, – обмеження свободи творчості митців рамками панівного методу. Таким чином, лібералізація методу соцреалізму була необхідна лише для остаточного утвердження владних позицій М.С. Хрущова.

Хронологічно початок першого етапу пов'язаний з XX з'їздом КПРС і постановою ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків», що розставили нові акценти трансформації методу соцреалізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їзду партії питання розвитку літератури й мистецтва розглядалися в контексті загальних задач підвищення ефективності ідеологічної роботи партії, посилення боротьби проти буржуазної ідеології, «проти пережитків капіталізму в свідомості людей» [17]. Далі зазначалось, що, «беручи до уваги значні досягнення в галузі літератури, слід

зауважити, що разом з тим, наші літератори багато в чому ще відстають від життя, від радянської дійсності, яка є більш багатою, ніж її відображення в мистецтві й літературі...». На нашу думку, з боку партії це була ще одна спроба модернізації поняття соцреалізм, яка полягала в заперечуванні існуючої у попередні роки т. зв. «теорії безконфліктності» (лакування дійсності) в художніх творах, згідно з якою радянські письменники не повинні були писати про негативні явища дійсності, а зображати лише «світлі сторони». Це, в свою чергу, зумовлювало певне розширення рамок творчості, хоча й у межах, визначених політикою партії.

Перші кроки, зроблені партією на чолі з М.С. Хрущовим у подоланні культу особи, наслідків сталінщини, справили велике враження «духом і тоном прямої й безстрашної критики недоліків, нетерпимості до прикрашання дійсності...» [18], стали поштовхом для розгляду й обговорення тих наболілих питань суспільного життя, що давно назрівали, але не могли стати предметом відкритої дискусії. У світлі ситуації, що складалася під час проведення з'їзду, у більшості представників літературної інтелігенції виникла надія на метаморфозу сутності соцреалізму, надія на звільнення від старих догм і стереотипів, можливість виходу за межі регламенту офіціозу.

Формуванню в суспільній свідомості думки про ширість намірів влади щодо необхідності змін у сфері літератури сприяло й повернення до читача чималого пласту раніше заборонених до друку творів, реабілітація українських письменників, яким вдалося вижити в ГУЛАГу, розширення зв'язків із західною культурою (Всесвітній фестиваль молоді в Москві влітку 1957, переклади російською та українською мовами творів Е. Хемінгуей, А. Камю, Ф. Кафки, виставки класиків зарубіжного мистецтва ХХ століття, тижні кінематографу Франції, Італії, Англії, Японії та ін.) [19]. Усі ці зміни, проведені на тлі жорстких сталінських підходів, робили «відлигу» ще більш привабливою і не могли не викликати захоплення митців.

Характеризуючи настрої літераторів того часу, один з найактивніших учасників руху українського шістдесятництва І. Світличний писав: «У багатьох із нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевоощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму» [20].

Але, як тільки головне завдання – усунення від влади прихильників Сталіна – було виконане і влада правлячої партії на чолі з М. Хрущовим зміцнилась, – починається поступовий відхід від політики лібералізації до централізації влади, що, відповідно, позначається й на літературних процесах.

ХХІ з'їзд КПРС визнав провідну роль літератури й мистецтва у збагаченні духовної культури радянської спільноти. «Діячі літератури, театру, кіно, музики, скульптури й живопису, – зазначалось у доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова, – покликані *підняти* ще вище *ідейно-художній рівень* своєї *творчості, бути* й надалі *активними помічниками партії й держави* у справі комуністичного виховання трудящих, у *пропагуванні принципів комуністичної моралі*» (виділення наше – О.М.) [21].

Саме у світлі нової суспільної задачі у травні 1959 року пройшов III Всесоюзний з'їзд письменників, головним завданням якого стало покласти край усякому вільнодумству у середовищі творчої інтелігенції і зосередити увагу членів Спілки письменників СРСР на завданнях комуністичного будівництва. Зазнав змін і Статут Спілки письменників, у якому формулювання методу соцреалізму було, фактично, поновлене у попередній редакції. Доповненням до нової редакції Статуту стало положення про те, що «найважливішим завданням письменника є послідовна боротьба за принципи соціалістичного реалізму проти всіх видів і форм буржуазного впливу, у тому числі проти ревізійнізму, як головної небезпеки у розвитку літератури й літературної теорії» [22].

Кардинальну зміну курсу політики влади в галузі літератури засвідчили зустрічі першого секретаря ЦК КПРС 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року, після яких активізувалась «ідейно-виховна» робота, внаслідок чого «стався помітний злам у творчості багатьох літераторів і митців, які раніше захоплювались формалістичними пошуками, допускали помилки у відображенні радянської дійсності» [23].

Посилення ідеологічного диктату, пропагування ідеї підведення соціалістичного реалізму під ідеологію комунізму набирало все більших обертів і засвідчувало остаточне згортання процесів лібералізації до централізації влади, а отже, й повернення до сталінських методів управління. Мистецтво і, особливо, література знову опинилися під пильним оком ідеологічного відділу партії, що досить чуйно реагував на будь-які «відхилення» у творчості.

Зовнішньо-показова функція спостерігача, що характеризувала КПРС в часи лібералізації і відповідала I етапу розвитку літературно-мистецької політики, поступово перетворювалась у функцію суворого наглядача, що керувався гаслом: «в ідеологічних питаннях ніяких поступок бути не може» [24]. Ілюзії щодо примирення тоталітаризму і соціалістичного реалізму з демократизацією, яка виступала в обмежених штах лібералізації, поступово зникали.

Це дає нам підстави стверджувати, що трансформація методу соцреалізму, який на першому етапі використовувався владою на чолі з М.С. Хрущовим для зміцнення власних позицій, отримання підтримки з боку інтелігенції, на другому етапі стає найвагомим чинником

виникнення руху літературного шістдесятництва на теренах України. Однак вивчення його політичних настроїв та бачення подальших перспектив

розв'язання національного питання в Україні потребує окремого ґрунтовного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) / Юрій Олександрович Курносів. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 222 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960-80-х рр. / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К., 1998. – 720 с.
4. Эггелинг В. Политика и культура при Хрущеве и Брежнев. 1953-1970 гг. / В.Эггелинг. – М.: «АИРО-XX», 1999. – 312 с.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр. / Сергій Білокінь. – К., 1999. – С. 68.
6. Ленин В.И. Партийная организация и партийная литература / Владимир Ильич Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1979. – Т. 12. – С. 100-101.
7. Чуев Феликс. Так говорил Каганович / Феликс Чуев. – М.: Отечество, 1992. – С. 172.
8. Первый Всесоюзный съезд советских писателей, 15-26 февраля 1934 г.: стенографический отчет. – М., 1934. – С. 21; 47.
9. Горький М. О социалистическом реализме / Максим Горький // Собр. соч. в 30-ти т. – Т. 27. – М., 1950. – С. 27.
10. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник / Довженко Олександр. – К.: Веселка, 1995. – С. 324.
11. Маленков Г.М. Отчетный доклад XIX съезду партии о работе ЦК ВКП(б) / Георгий Максимилианович Маленков. – М., 1952. – С. 73.
12. Второй Всесоюзный съезд советских писателей, 15-26 декабря 1954 г.: Стенографический отчет. – М., 1956. – С. 55; 27-28.
13. Устав Союза писателей СССР, принятый на II Всесоюзном съезде писателей 25 декабря 1954 г. – М., 1954. – С. 4.
14. Эренбург И. О работе писателя / Илья Эренбург // Знамя. – 1953. – № 10. – С. 27-36; Померанцев В. Об искренности в литературе / В. Померанцев // Новый мир. – 1953. – № 12. – док. № 6.
15. Симоненко В. У твоєму імені живу / Василь Симоненко. – Видання друге (Передмова О. Гончара, упорядкування та післямова В. Яременка). – К.: Веселка, 2001. – С. 76.
16. Павличко Д. Коли помер кривавий Торквемада / Дмитро Павличко // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття / Упор. В. Яременко: у 4 кн. – Кн. 3. – К.: Аконті, 2001. – С. 465.
17. XX съезд коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 года: Стенографический отчет в 2-х томах. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 116.
18. Твардовский А. Из рабочих тетрадей (1953-1960) / Александр Твардовский // Знамя. – 1989. – № 6. – С. 139.
19. Культурная жизнь в СССР 1951-1965: Хроника. – М.: Наука, 1979. – 680 с.
20. Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в Київському медінституті у грудні 1963 року // Український вісник. – 1971 (січень). – Вип. 4. – С. 76.
21. Материалы внеочередного XXI съезда КПРС. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 52.
22. Третий съезд писателей СССР, 18-23 мая 1959 г.: Стенографический отчет. – М., 1959. – С. 247.
23. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2404. – 150 арк. – арк. 9.
24. Михайлов Н. Некоторые вопросы развития культуры / Н. Михайлов // Коммунист. – 1960. – № 1. – С. 54.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр,
к.і.н., доц. Є.Г. Сінкевич

© Мурагова О.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2010 р.